

Валентин Рибалка
Інститут педагогіки і психології
професійної освіти АПН України
м. Київ.

ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ТВОРЧОЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Особистість як наукове поняття починає з необхідністю використовуватись у психології в кінці ХІХ на початку ХХ століття. В той час дане поняття здебільшого розумілось як таке, що має цілісно відображати психічний склад людини, тобто характеризувати його психічні властивості, процеси, стани у вичерпній повноті, взаємозв'язку, системі тощо. У русі до цілісної, власне особистісної характеристики психіки людини спеціалісти відштовхувались від різних психічних понять, таких, приміром, як “поток свідомості” і самосвідомість У.Джемса, “ціннісна орієнтація” Е.Шпрангера, свідоме і несвідоме З.Фрейда тощо.¹

У випадках, коли дослідниками обирався більш широкий план опису психіки, виникала потреба у складанні певних переліків різноманітних психічних властивостей особистості, що були накопичені у психології того часу, та в їх упорядкуванні, систематизації. Як наслідок цього з'являються перші класифікації типів особистості та їх психічних якостей. Відмітимо, що останні з самого початку набувають профільного, професійного характеру.

¹ Зейгарник Б.В. *Теории личности в зарубежной психологии*. – М.: Изд-во Моск. ун-та. 1982. – 182 с.

Так, у відомій класифікації Е.Шпрангера, представника “описової”, “духовної” психології, виділяються шість типів людини або “ідеальної індивідуальності” – залежно від переважаючої в неї тієї чи іншої ціннісної орієнтації. Це теоретична, економічна, естетична, соціальна, політична, релігійна людина.

Завдяки відповідним орієнтаціям особистість включається у пізнання та працю певного спрямування, формує власне розуміння світу і займає своє місце в ньому.

Загальновідома спроба побудови “всеосяжної класифікації” типів особистості належить О.Ф.Лазурському. На його думку, класифікація особистостей повинна бути не тільки психологічною, але і “психосоціальною у широкому розумінні”, що включає і професійний план. В основі його класифікації лежить принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, під яким розуміються не тільки речі, природа, люди і людські стосунки, але і ідеї, духовні блага, естетичні, моральні, релігійні цінності.²

Використання вказаного принципу передбачало залучення до класифікації двох головних підрозділів – за психічним рівнем, який розподілявся на три підрівні (нижчий, середній, вищий), та за психічним змістом. Відповідно до цього, автором виділялись чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей різних рівнів.

У класифікації О.Ф.Лазурського належне місце займають саме професійні типи особистостей. Так, серед чистих типів особистості на середньому рівні виділяються типи, що властиві вченим, художникам, релігійним споглядачам, людинолюбцям (альтруїстам), громадським діячам, владноможцям, господарчим працівникам тощо. Ще більш складний психосоціальний комплекс рис особистості на вищому рівні класифікації, що притаманний так званим чистим типам, які спрямовані на альтруїзм, знання (індуктивні та дедуктивні), красу, релігію, суспільство, зовнішню діяльність, систему та організацію, владу, боротьбу за неї тощо. Серед комбінованих типів особистості на вищому рівні О.Ф.Лазурський виділяє науково-практичний, науково-суспільний, художньо-практичний, релігійно-адміністративний типи тощо. Для вивчення специфічних особливостей особистості вченим ще раніше була розроблена спеціальна програма дослідження особистості, яка за своєю суттю носить ознаки однієї з перших у психології цілісних структур особистості.

² Лазурський А.Ф. *Классификация личностей*. – Петербург: Гос. издат. 1921. – 401 с.

У першій половині ХХ-го століття накопичується значний обсяг наукових знань про особистість. При цьому у вітчизняній психології, яка після революції почала перебудовуватись на нових, діалектико-матеріалістичних засадах, відповідні дослідження тільки но почали розгортатись, але у 1936 році, після сумнозвісної постанови ВКП(б), практично були призупинені з відомих ідеологічних причин. Все це призвело радянську психологію до значного відставання у розробці проблеми особистості, хоча в ній закладались цікаві напрямки роботи. Можна згадати в цьому зв'язку програмну за своїм значенням статтю Л.С.Виготського про динаміку і структуру особистості підлітка, що вийшла у вигляді розділу книги "Педагогика подростка" у 1931 році, з рукописом якої довгий час було знайоме лише обмежене коло спеціалістів.³

У західній, і особливо американській, психології в цей період, навпаки, відбувається справжній "персоналогічний бум". Одним із свідчень цього можна вважати появу у 1937 році книги Г.Оллпорта "Особистість: психологічна інтерпретація", в якій прослідковано історію становлення поняття "особистість" і перераховано близько 50 її дефініцій – відповідно до існуючих на той час зарубіжних теорій особистості. Узагальнюючи їх, він запропонував своє визначення, за яким "особистість – динамічна організація усередині індивіда, котра складається з психофізіологічних систем, які зумовлюють його унікальну здатність у пристосуванні до навколишнього середовища".⁴

Ці аспекти визначення особистості Г.Оллпортом заслуговують на увагу, оскільки навіть через півстоліття відомий американський "особистісний психолог" Д.Фейст, автор фундаментальної монографії "Теорія особистості," вважає їх такими, що не втратили досі своєї актуальності. В умовах відсутності в психології загальновизнаного визначення особистості, він пропонує, услід за Г.Оллпортом, розглядати її як "паттери відносно постійних рис, диспозицій або характеристик усередині індивіда, який забезпечує певну міру стійкості, послідовності поведінки людини".⁵

³ Виготский Л.С. *Динамика и структура личности подростка*. – Собр. сочинений. В 6-ти томах. Т.4. – М.: Педагогика. 1984. – С.220-242.

⁴ Feist J. *Theories of Personality*. Third Edition. – Fort Worth, Orlando: Harcourt Brace College Publishers. 1994. – 784 p.

⁵ Там же.

У сучасній американській психології ведеться інтенсивний пошук у напрямку визначення природи особистості. Так, авторитетні аналітики теорії особистості Л.А.Хьєлл і Д.І.Зіглер вважають, що теоретичні визначення особистості мають такі спільні риси:⁶

1) Більшість дефініцій підкреслює важливість індивідуальності або відмінності особистості. Особистість репрезентує такі відмінні якості, котрі дозволяють одній людині виділятися серед усіх інших. Це стає можливим завдяки дослідженню індивідуальних розбіжностей, тобто специфічних якостей або їх комбінацій, які відрізняють одну людину від іншої.

2) Більшість визначень зображує особистість як певний бік гіпотетичної структури або організації. Як така, особистість організовує та інтегрує, у всякому випадку хоча б частково, відкриту поведінку людини.

3) Більшість дефініцій фокусує увагу на важливості розгляду особистості в термінах історії життя та перспективи розвитку людини. Особистість репрезентує процес розвитку суб'єкта у розмаїтті внутрішніх та зовнішніх впливів, включаючи генетичні і біологічні схильності, соціальний досвід та зміни навколишнього середовища.

4) Більшість визначень тлумачить особистість як поняття, що репрезентує вказані характеристики людини як причину стійкого способу поведінки. Тобто особистість є відносно тривалою та стабільною в часі у різних ситуаціях – вона забезпечує почуття безперервності усередині людини в часі та у просторі.

Оцінюючи досягнення “наукового руху” з вивчення особистості в західній психології за останнє півстоліття, американський психолог Л.А.Первін вказує, що головною рисою цього руху і, водночас, перспективою розвитку досліджень особистості у найближчі десятиріччя є визнання двох головних моментів. Це – комплектність її побудови й функціонування та розмаїття методів пізнання, що використовуються “особистісними психологами”. Останні мають вивчати також біологічні, інтрафізичні (організмичні), міжособистісні та соціокультурні аспекти особистості.⁷

Визнання комплектності, системності як центрального феномену особистості передбачає дедалі глибше використання понять “патерн”,

⁶ Хьєлл Л., Зіглер Д. *Теории личности (Основные положения, исследования и применения)*. – СПб. : Питер Пресс. 1997. – 608 с.

⁷ *Handbook of Personality: Theory and Research* / Edited by Lawrence A. Pervin. – New York, London: The Guilford Press, 1990. – 738 p.

“організація”, “система”. При цьому особлива увага дослідників має зосереджуватись на вивченні ієрархічної організації особистості; патернів взаємовідносин між змінними цієї організації; динамічних процесів у ній та її характеристик як відкритої системи; еквіпотенціальності та еквіфінальності; інтегрованих та конфліктуючих елементів цільової поведінки та саморегуляції; адаптивних функцій та комплектності особистості тощо.

Вітчизняна психологія практично повертається до розробки проблем особистості у 50 – 60 роки ХХ століття, коли були розгорнуті відповідні дослідження Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, В.Г.Ковальова, І.С.Кона, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, В.С.Мерліна, В.М.Мясіщева, К.К.Платонова, С.Л.Рубінштейна, О.Г.Спіркіна, П.Р.Чамати, В.А.Ядова та багатьох інших.⁸

У визначенні категорії особистості вітчизняними психологами хоча і немає повної одностайності але все ж можна відмітити певні загальні риси, які значною мірою відповідають її єдиним методологічним, діалектично-матеріалістичним засадам. Ці визначення суттєво доповнюють розуміння особистості у світовій психології. Розглянемо деякі з них.

Так, одна група психологів – В.В.Давидов, О.В.Запорожець, В.П.Зінченко, Б.Ф.Ломов, О.Р.Лурія, О.М.Матюшкін та ін. – дійшли спільного розуміння особистості, за яким вона визначається як людський індивід, як суб'єкт відношень та свідомої діяльності, якому притаманна стійка система соціально значущих рис. Завдяки останньому індивід як людина належить до того чи іншого суспільства. На їх думку, особистість з'являється тільки з виникненням свідомості та самосвідомості, а її формування у філогенезі й онтогенезі завжди передбачає взаємодію людини з іншими людьми, суспільно-виробничу діяльність.⁹

Інша група дослідників – А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський, Л.О.Карпенко та їх однодумці – розуміє особистість як індивіда, суб'єкт соціальних відносин та свідомої діяльності, що набуває так званої системної якості в умовах увімкнення індивіда у суспільні відносини та виконання спільної діяльності й спілкування з іншими людьми.¹⁰

⁸ Зейгарник Б.В. *Теории личности в зарубежной психологии*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 128 с.

⁹ *Психологический словарь*. Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.

¹⁰ *Психология: Словарь*. Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

Як бачимо, у дефініціях цих двох груп дослідників спільні риси особистості пов'язані з її визнанням суб'єктом соціальних відносин та трудової діяльності.

У вітчизняних дослідженнях все чіткіше пробивається тенденція, яка пов'язує розуміння особистості з творчою, продуктивною діяльністю людини. Дана тенденція властива поглядам на особистість Л.І.Божович, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, Л.І.Анциферової, О.М.Ткаченка, В.В.Давидова та ін.

Так, ще у 60-х роках Л.І.Божович підкреслювала, виходячи з особистісного підходу до вивчення психологічного розвитку людини, необхідність долання однобічності уявлень деяких психологів про те, що психіка людини розвивається тільки у міру засвоєння надбань людства.

Особистість розвивається також і в процесі перетворення суб'єктом дійсності, що оточує її.¹¹

Зазначимо, що саме у 60-ті роки у вітчизняній психології праці починає розроблятися особистісний підхід як принцип вивчення і формування психіки трудівника, про що свідчать, передусім, роботи К.К.Платонова.¹² У працях О.В.Веденова пропонується розглядати особистість як головний предмет психологічної науки.¹³

Важливу роль у становленні зазначеної вище тенденції розуміння особистості як суб'єкта творчої діяльності відіграли праці українських психологів. В цьому відношенні заслуговує на увагу визначення особистості, що сформоване видатним українським психологом Г.С.Костюком. Він стверджував, що людський індивід стає суспільною істотою, тобто "особистістю, у міру того, як у нього формується свідомість та самосвідомість, створюється система психічних властивостей. Остання внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним приймати участь у житті суспільства, виконувати ті чи інші суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей".¹⁴

¹¹ Божович Л.И. *Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологическое исследование)*. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

¹² Платонов К.К. *Вопросы психологии труда*. 2-с изд. – М: Медицина, 1970. – 264 с.

¹³ Веденов А.В. *Личность как предмет психологической науки*. – Вопросы психологии, 1956. №1.

¹⁴ Костюк Г.С. *Избранные психологические труды*. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.

Розглядаючи особистість у контексті принципів та категорій психологічної науки, український психолог О.М.Ткаченко переконливо показав, що особистість утворює вищий соціокультурний рівень розвитку і прояву активності суб'єкта, що характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини, її здатність до творення нового суспільного досвіду та самотворення.¹⁵

У своїх останніх працях, виданих у 90-х роках нашого століття, відомий вітчизняний психолог В.В.Давидов підбив певний висновок досліджень особистості у даному напрямку. На його думку, особистість слід розуміти як цілісний і самодіяльний суб'єкт, як індивід, що відтворює суспільні зв'язки та має творчі можливості в їх подальшому перетворенні. "Особистістю володіє творчо ("вільно") і талановито діюча людина, що створює нові форми суспільного життя".¹⁶

Відповідно до цього В.В.Давидов формулює фундаментальне положення: "Значні зрушення у розробці поняття особистості будуть здійснюватись у міру комплексного філософського, соціологічного і психологічного вивчення становлення і розвитку творчих начал трудової діяльності у сфері матеріального і духовного виробництва, а також у різних галузях суспільного життя людей".

Про перспективність цього напрямку дослідження особистості свідчать погляди багатьох вітчизняних і зарубіжних педагогів і психологів – О.Г.Асмолова, Г.О.Балла, І.А.Беха, І.А.Зязюна, В.Ф.Ломова, А.Маслоу, В.О.Моляко, В.Ф.Моргуна, Н.Г.Ничкало, К.Обуховського, С.О.Сисоевої, В.В.Століна, Б.Ф.Федоришина тощо.¹⁷

Отже, перераховані вище дані дають серйозні підстави для використання категорії особистості як ключової у постановці та розв'язанні проблеми удосконалення трудової діяльності та професійної підготовки до неї на сучасному етапі розвитку психології праці та професійної психології.

Завершуючи розгляд різних поглядів на особистість, можна запропонувати таке її робоче визначення. Особистість – це суб'єкт свідомої продуктивної діяльності та суспільної поведінки, індивід із соціально зумовленою системою психічних властивостей, що формується і

¹⁵ Ткаченко О.М. *Принципи та категорії психології*. – К.: Вища школа, 1979. – 200с.

¹⁶ Давыдов В.В. *Теория развивающего обучения*. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.

¹⁷ *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія* (За ред. І.А.Зязюна). – Київ: Видавництво "Віпол", 2000. – 636 с.

виявляється у творчій та самоперетворюючій діяльності, спілкуванні, та опосередковує, регулює взаємодію людини з навколишнім світом.

Визнання особистості як суб'єкта трудової діяльності та професійного становлення, як складної системи психічних якостей передбачає усвідомлення того факту, що розвиток особистості професіонала здійснюється внаслідок дії не менш складної системи психолого-педагогічних засобів. Про складність такої системи свідчить хоча б та обставина, що різні за своєю природою складові структури особистості потребують використання розмаїття спеціальних методів впливу та самовпливу, які не завжди усвідомлюються в процесі професійної підготовки.

Так, якщо розглядати в контексті розроблюваної нами концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості її підструктури тільки за одним, соціально-психолого-індивідуальним, виміром, зокрема, такі як: здатність до спілкування; спрямованість; характер; самосвідомість; досвід (компетентність); інтелект; психофізіологія, то, відповідно до них, враховуючи суб'єктність особистості, можна назвати такі засоби розвитку, як: наслідування, діалог та монолог, зовнішнє та внутрішнє мовлення; виховання та самовиховання спрямованості та рис характеру; прийняття особистості, самопізнання, самоудосконалення та самореалізація; навчання та самонавчання як засоби засвоєння професійних знань, умінь, навичок; інтелектуальна творчість та самотворення пізнавальних здібностей; тренінг, врахування та самоврахування психофізіологічних властивостей.

При визначенні більш повної системи психолого-педагогічних засобів професійного розвитку особистості слід орієнтуватись, крім зазначеного вище соціально-психолого-індивідуального виміру, ще на два виміри особистості – діяльнісний та віковий.¹⁸

Це означає, що професійне становлення особистості протягом усього життя людини здійснюється у міру її включення в систему продуктивних, творчих діяльностей, що постійно розвивається і збагачується, розширюючи можливості взаємозв'язку людини з навколишнім світом.

У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є встановлення гармонійних відношень між вказаними засобами розвитку і саморозвитку на кожному віковому етапі процесу неперервного професійного становлення особистості – від допрофесійного до власне професійного, а також –

¹⁸ В.В.Рибалка. *Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія.* – К.: ІПППО АПН України, 1998. – 236 с.

залежно від специфіки конкретної професійної діяльності та відповідної до неї фахової підготовки. Про те, що гармонійність таких взаємозв'язків порушена у значної частини суб'єктів професійної підготовки, свідчить наявність численних дисгармоній особистості, що виявляються в учнівської молоді вже на стадії допрофесійної підготовки у підлітковому та юнацькому віці. Мова йде, зокрема, про бар'єри спілкування, неадекватність та боротьбу мотивів, акцентуації характеру, психологічні захисти самосвідомості, недостатність компетентності, неадекватний вимогам професії інтелектуальний стиль, негативні прояви типу темпераменту, схильність до дістресів в екстремальних умовах професійної підготовки та діяльності, а також – різні види неконгруентності в плані цілісної особистості.

Тому додатково до названих вище психолого-педагогічних заходів необхідно використовувати спеціальні методи практичної психології. Мова йде про психопросвітницькі, психодіагностичні, психоконсультативні, психореабілітаційні та психотерапевтичні заходи гармонізації професійного становлення особистості, які з часом мають перетворюватись на засоби самогармонізації особистості професіонала.

Все це утворює дуже актуальну комплексну проблему, яку доцільно розв'язувати спільними зусиллями філософів, педагогів, психологів.

Валентин Рибалка

ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ТВОРЧОЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Резюме

У статті проаналізовано дві тенденції розуміння особистості професіонала у зарубіжній та вітчизняній психології. Згідно першої тенденції, особистість розглядається як цілісна система психологічних властивостей, що має власну структуру професійно важливих якостей. За другою тенденцією, що чітко виявляється у вітчизняній психології, особистість професіонала є суб'єктом продуктивної творчої діяльності. Дані тенденції, розглянуті цілісно, вимагають певного уточнення комплексу психолого-педагогічних засобів розвитку і саморозвитку особистості, яка визначає ефективність професійного становлення особистості. Поки що не досягнуто необхідного ступеня гармонійності у використанні цієї системи в процесі неперервної професійної освіти, наслідком чого є необхідність гармонізації особистості професіонала засобами практичної психології.

Walentyn Rybalka

OSOBOWOŚĆ JAKO PODMIOT TWÓRCZEJ DZIAŁALNOŚCI I W ROZWOJU ZAWODOWYM

Streszczenie

W artykule przeanalizowano dwie tendencje rozumienia osobowości profesjonalisty w psychologii zagranicznej i ojczystej. Zgodnie z pierwszą tendencją, osobowość rozpatrywana jest jako całościowy system cech psychologicznych, który posiada własną strukturę, cech ważnych zawodowo. Zgodnie z drugą tendencją, która dokładnie przejawia się w psychologii ojczystej, osobowość profesjonalisty okazuje się podmiotem produktywnej twórczej działalności. Dane tendencje, rozpatrywane całościowo, potrzebują określonego uściślenia kompleksu psychologiczno-pedagogicznych środków rozwoju i samorozwoju osobowości, które określają efektywność zawodowego rozwoju osobowości. Na razie jeszcze nie został osiągnięty określony stopień harmonijności w wykorzystaniu tego systemu w procesie ustawicznego kształcenia zawodowego, wskutek czego ujawnia się konieczność wpływania na osobowość profesjonalisty metodami praktycznej psychologii.

Valentyn Rybalka

PERSONALITY AS A SUBJECT OF CREATIVE LABOUR ACTIVITY AND PROFESSIONAL COMING-TO-BE

Summary

The article is devoted to analysis of two tendencies of understanding the professional's personality in foreign and home psychology. According to the first tendency, the professional's personality is considered as an integral system of professionally significant psychological properties, which has its own structure. According to another position, which is defined quite well in the home psychology, the professional's personality is a subject of productive and creative activity. The data of the table demand some more precise definition of pedagogical measures system, which defines the effectiveness of personality's professional forming. The necessary level of harmony of applying this pedagogical system to the process of continuous professional education is not still achieved, and the result is the necessity of supplementary measures of practical psychology to harmonize personality of a professional.